

Recenzie

Katarzyna Iwińska: Być i działać w społeczeństwie. Dyskusje wokół teorii podmiotowego sprawstwa (Być a konać w społeczności. Diskusie o teorii ludzkiego agentstwa)

Krakov: Wydawnictwo Nomos, 2015, 228 s. ISBN: 978-83-7688-192-8

V posledných rokoch sa na terén poľskej sociológie preniesli diskusie o probléme vzťahu *agency-structure* rezonujúce na jej svetovej aréne. Pričinil sa o to preklad diela M. Archerovej z roku 2000 (*Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. Krakov: Nomos 2013), doplnený sprievodnými štúdiami, ba i jej aktuálnejším textom (2010). Nasledovalo zostavenie publikácie *Sprawstwo* (Krakov: Nomos 2013), tá je zaujímavá medzinárodným zastúpením autorov, ale aj tým, že daný problém spracúva v troch rovinách – teoretickej, metodologickej a empirických skúseností. Tomuto vzťahu sa poľskí sociológovia príležitostne venovali už skôr (P. Sztompka, E. Wnuk-Lipiński, J. Szmata, J. Szacki, A. Manterys, R. Cichotski) a teraz k diskusiám prispela svojou knihou K. Iwińska, ktorá už v roku 2008 publikovala štúdiu *Theory of Agency w socjologii europejskiej*. (Teória agentstva v európskej sociológii).

V recenzovanej monografii sa zamerala na problematiku vzťahu *agency – structure*, ktorý sa považuje za centrálny problém teoretickej sociológie a v súčasnosti je rozvinutím tradičného problému vzťahu rovin mikro – makro v sociológii. Vytýčila si náročnú úlohu, keď sa podujala usporiadať rôzne ponímané a občas explicitne nedefinované oba pojmy tohto vzťahu a poukázať na odlišnosti jeho koncipovania sociológmi, ktorí sa ním už zaoberali. Podujala sa na to s cieľom pokúsiť sa o redefiníciu tohto kľúčového vzťahu. (s. 8) Svoj zámer realizuje v 6 kapitolách tak, že sa vracia k raným sociologickým koncepciám, aby ozrejmila zárodky tohto problému a postupne ukazuje, k akým premenám došlo pri jeho chápaní až po súčasnosť. Pripomením, že polemiky vznikali okolo toho, aká je miera nezávislosti konania ľudí od podmienok daných sociálnou štruktúrou, alebo do akej miery tá limituje ich počínanie a vystupuje ako určujúca sila spoločenského diania. Uvažovanie autorka vedie v rovine metateórie, lebo len tak sa ukáže, ktoré riešenie je pre meritórnú sociologickú teóriu použiteľné, resp. obnažia sa prednosti či limity rôznych teoretických prístupov – ontologické i metodologické.

Také ambiciózne predsavzatie si vyžiadalo uskutočniť konceptuálnu predprípravu, v rámci ktorej autorka pripomína rôzne dualizmy vyskytujúce sa

v sociológii (1. kapitola), aby si v nadväznosti na to položila otázku: čo je *agency*? (názov 2. kapitoly). Poznomenáva, že tento pojem je nielen výzvou pre prekladateľov, ale je to aj problém definičný, lebo v angličtine termín *agency* má viacero významov, a to sa odrazilo v rozmanitosti jeho používania v sociologických teóriách. S istým zjednodušením platí, že sociológovia buď kladú dôraz na aktivistický moment, keď subjekt svojím konaním tvorí udalosti, alebo akcentujú moment efektov – spôsobovanie rozdielov v danom stave vecí vo svete či priebehu udalostí (pričom môže ísť aj o neosobného pôvodcu). Autorka inklinuje k prvej pozícii (s. 27), recenzentovi je bližšia druhá verzia, lebo *agency* obsahovo prekračuje čiru aktivitu ľudí, príčinne pôsobí fakt narastania ich koncentrácie v danom čase a mieste, hoci všetci rovnako konajú (napr. migrujú do EÚ). Pripomína aj štúdiu autorskej dvojice M. Emirbayer – A. Mische *What Is Agency?* (Čo je agenstvo?) (AJS 1998, Vol. 103, No. 4), ktorá navyše obrátila pozornosť na časový aspekt. *Agency* definujú “ako v čase ponorený proces spoločenskej angažovanosti, ktorý je navodený minulosťou (v jeho návykovom aspekte), ale tiež orientovaný na budúcnosť (ako schopnosť predstaviť si alternatívne možnosti) a smerom k prítomnosti (ako schopnosť zasadiť do rámca náhodilosti daného momentu svojej návyky a projekty budúcnosti)“ (s. 963) Vtedy do hry vstupuje tak dynamika duševných procesov ľudí, ako aj v čase premenlivá situácia spoločnosti. V pojme *agency* (poľsky *sprawstwo*, slovenským ekvivalentom môže byť *agenstvo*) je zásadne prítomný prvok štruktúry (i kultúry). A naopak, v pojme štruktúry je zakomponovaný moment konania, keďže tá vyrastá z opakovaných interakcií ľudí a vyjadruje aspekt trvácnosti. *Agency* a *structure* nie sú absolútne protipóly, ale riešenie ich prenikania sociológovia robia každý po svojom. Autorka sa priklonila k návrhu St. Fuchsa vnímať tú polaritu nie ako prirodzené opozície, ale v podobe kontinua. Každú z koncepcií možno považovať za variáciu v jeho rozmedzí, pričom jeden z pólov vzťahu prevažuje, alebo sa autor pokúša dichotómiu zámerne prekonať. Iwińska v tejto kapitole rozvádza aj problémy s vymedzením pojmu štruktúra, ten je rovnako v sociológii chápaný rozmanitým spôsobom.

Preferencia aktivistickej pozície v chápaní *agency* Iwińsku nasmerovala k potrebe „pátrať“, ako chápali kategóriu konania v kontexte sociálneho celku arbitrárne (čo pripúšťa) vybraní autori. Začína klasikmi sociológie (kap. 3), v krátkosti analyzuje riešenia K. Marxa, E. Durkheima, A. de Tocquevilla, G. Simmela, pristavila sa i pri G. Homansovi. Podrobnejšie rozoberá vzťah *agency* – *structure* v diele M. Webera a T. Parsonsa. Z autorkiných analýz plynie, že riešenia klasikov nesmerovali k prekonaniu dichotómie. Odhliadnuc od zásadných konceptuálnych odlišností, v ich prístupoch sa otvorene vytvorili dve náprotivné línie: jedna s dôrazom na sociálny celok, akcentujúca funkcionálnosť štruktúr, druhá v konaní jednotlivca exponuje atribúty intencionality,

subjektívneho významu či racionality. Pritom *agency* je buď zúžené na sociálne konanie, alebo vypadáva zo zorného poľa holistických koncepcií. Iwińska obraz nezjednodušuje, ukazuje, že v každej koncepcii sa nájdu prvky opačnej línie, ale sú to riešenia, ktoré ešte nie sú výrazom potreby preklenúť protipóly analyzovaného vzťahu. Podarilo sa jej pritom úspešne vystihnúť dobové jednostrannosti ich koncepcií a zároveň ukázať, čím nasledovníkov inšpirovali. Nevedno prečo do analýz nezahrnula aj R. Mertona, ktorý prišiel s myšlienkou latentných funkcií, čím upozornil na nezámerné dôsledky konania ľudí, čo je integrálnym komponentom pojmu *agency*.

Autorka do svojho systematizujúco – analytického „pátrania“ zahrnula dve protikladné paradigmy – rozmanitý prúd koncepcií interakcionizmu a podobne pestrú kolekciu teórií racionálneho konania. Tejto nesúrodej zostave koncepcií venuje 4. kapitolu, skromnú na počet strán. Také riešenie sčasti vysvetľuje názov „od vedomia k racionalite a kalkulácii konania“ a sčasti to, že oba prúdy akceptujú „methodological relationism“. (s. 107) Považuje ich za medzistupeň k súčasným teóriám v pokusoch o integráciu rovín mikro – makro a *agency – structure*. A tak sa na pretras dostávajú koncepcie G. H. Meada, W. Thomasa, H. Blumera a ich interpretácie v podaní G. A. Fina, hlásajúceho syntetický interakcionizmus. Tie podľa Iwińskiej prispeli k pochopeniu *agency* v tvare dialogického procesu s dimenziou temporality, v ktorom sa ako kritické prvky prejavujú intersubjektivita, interakcia a komunikácia (s. 118), teda previazanie na mnohotvárnny sociálny kontext. V tomto procese sa utvára a uplatňuje autonómna povaha sebapoňatia (self) aktéra v závislosti od jeho schopnosti spolupracovať s inými subjektmi.

Rozmanité koncepcie *Rational Action Theory* spája problém racionality, ako aj to, že rozhodovanie sa odohráva na úrovni jednotlivca a je údajne prekladateľné na makroúroveň. Všetky rešpektujú postuláty Webera: interpretatívne chápanie, konanie orientované na iných a jeho príčinné vysvetľovanie. Ten síce *agency theory* nestvoril (s. 87), ale teórie RAT jeho inšpirácie využívajú. Autorka sa pristavila pri viacerých protagonistoch tejto paradigmy, ale najobširnejšie analyzuje prínos J. Colemana, ktorý spojil inštrumentálny aspekt konania s normatívnym. Konanie má vždy svoje konzekvencie pre iných aktérov, čo odôvodňuje potrebu sociálnych noriem, ktoré predstavujú naše právo kontrolovať konanie iných aktérov. V jeho teoretickom modeli (pridrža sa metodologického individualizmu) konajúci jednotlivci spolutvoria štruktúrne zmeny (normy, inštitúcie) a robia to v zhode so svojimi záujmami. Autorka konštatuje: prepojením individuálneho konania s normatívnymi štruktúrami prehĺbil vyhliadky na riešenie dualizmov *agency – structure* a mikro – makro.

Myšlienková architektúra monografie vrcholí v 5. kapitole, kde sú z hľadiska vytýčenej témy analyzované koncepcie troch súčasných sociológov.

Iwińska k nim zaradila už nežijúceho P. Bourdieua, A. Giddensa a M. Archerovú (J. Habermasovi a J. Alexandrovi sa ušli iba krátke zmienky). V ich koncepciách si autorka všima pokusy vedome preklenúť dualitu *agency – structure*. Bourdieumu k tomu slúži koncept habitusu, Giddensovi teória štruktúracie. Archerová, ktorá oboch obviňuje z tzv. konflácie (ontologické zliatie vecí odlišnej povahy do jednej podstaty), rozpracovala morfogenetický prístup.

Bourdieu sa pokúsil hľadať most medzi antagonistickými pólmi sociologickej teórie. Skúmal sociálne konštruovanie objektívnych štruktúr, pričom ho zaujímalo, ako ľudia chápu a spolutvoria svoj vlastný sociálny svet a ako si počínajú v rámci rutinných štruktúr. Vytvoril víziu spoločnosti opretú o jednotlivcov pôsobiacich v rôznych sociálnych poliach, ktorí sú vybavení rozličnými typmi kapitálu a skupinovým habitusom. Autorka súdi, že v jeho uvažovaní štruktúra vystupuje ako vzťažný bod, kým intencionalita a subjektivita sú marginalizované. Habitus, ktorý mal poslúžiť na preklopenie duality konania a štruktúry, je projektovaný ako v mentalite zakorenená a internalizovaná sociálna štruktúra jedinca. (s. 140) Takže každodenné praktiky ľudí manévrujú medzi habitusom a vonkajším svetom. Habitus nemal determinovať, ale iba podmieňovať ľudí, čo si majú myslieť, ako vyberať a čo robiť. Bourdieu tým relativizoval hranice medzi subjektívnym a objektívnym, ale ide o neostre určenie a element inovatívnosti ľudí je podľa Iwińskiej málo presvedčivý. (s. 144) Výrazne akcentoval štruktúrny motív: formovanie habitusov závisí od rozličných polí, ktoré sa nimi reprodukovujú. Bourdieu vlastne vytvoril teóriu polí a habitusov (a sociálnych praktík), ale „nie sociálneho konania“. (Tamže) Iwińska napriek tomu považuje habitus za heuristicky užitočný nástroj pre empirické skúmanie. Jeho teoreticko-výskumnú taktiku zhodnotila tak, že spĺňa predpoklad umiestnenia na kontinuu *agency – structure* (s výhradami), za dôležité považuje uplatnenie vzťahovej metodológie (s. 145) v intenciách manifestu M. Emirbayera.

Najviac priestoru autorka venuje Giddensovmu pokusu o vypracovanie univerzálnej sociologickej koncepcie s ambíciou prepojiť myšlienkové predpoklady teórií organicko-funkcionalistického razenia s tradíciou interpretatívnej sociológie. V snahe prekonať dualizmy v sociológii vypracoval teóriu štruktúracie (jazykový novotvar bol potrebný na odlíšenie sa od štrukturalizmu). Tá by mala riešiť problém tvorby a reprodukcie sociálnych štruktúr pričinením konajúcich ľudí, keď sa tí angažujú v spoločných praktikách. Dôraz teda položil na konanie aktérov situovaných v čase a priestore, ktorí sú vybavení reflexivitou a nepretržite monitorujú správanie iných i svoje. Rutinné konanie sprevádzajú nezámerné dôsledky, čo prináša nekontrolovaný vplyv na tvar štruktúr a prejavuje sa neskôr ako jeho vedľajší efekt. Tým je charakterizovaný prvý pól kontinua – *agency*, k nemu autorka pripomína Giddensovo rozlíšenie vedomia diskurzívneho (aktér číta motívy iných a racionalizuje

svoje), praktického (bez reflexijného zdôvodňovania), a tiež ne-vedomia. Na rozdiel od Webera rozpojil motívy a konanie, aby zachytil situácie, keď motívy konania nie sú uvedomované. Štruktúru – ako druhý pól kontinua – Giddens vymedzuje svojrázne ako samorganizujúci sa súbor pravidiel a zdrojov, ktorý existuje len vďaka konaniu aktérov (s. 154) a predstavuje vlastnosti systému. Nazerať na ňu možno ako na virtuálny poriadok diferencií (keď prístup k určitým zdrojom umožňuje, k iným bráni), ktorý sa utvára a je reprodukován v interakciách. Určujúce pre teóriu štruktúracie je práve to, ako rieši vzťah medzi oboma pólmi: nie sú to protiklady, ale odlišné dimenzie jednej a tej istej veci. Vyjadrený v teóreme duality štruktúry ide o to, že štruktúra nielen obmedzuje interakcie ľudí, ale rovnako aj vytvára pre nich tvorivé možnosti voľby počínania. Štruktúra je podmienkou a zároveň aj výsledkom interakcií. Toto riešenie je často kritizované, Iwińska k tomu pridáva výhradu, že mu chýba konkrétnosť (s. 161), keďže poskytuje iba rámec problému. Konštatuje, že Giddens zotrval v kruhu jednotlivca (mikrosubjektu) pôsobiaceho v rámci makroštruktúry. Giddensova teória opisuje prijímanie rozhodnutí jednotlivcom, ale „chýba v nej informácia, kedy podľa idey štruktúracie nastupuje reálne *agency*, kedy a ako sa uskutočňuje spoločenská zmena alebo len reprodukcia systému“ (s. 161-162) Pokus Giddensa previazať oba póly kontinua je podľa Iwińskiej zvládnutý neúplne. Navyše mu vytkla, že nechal do úvahy vplyv relatívne autonómnej kultúry tak vo vzťahu k *agency*, ako aj *structure*. Opísal síce schopnosť aktérov modifikovať štruktúry prostredníctvom zmeny individuálneho konania, čo ale nepostačuje na zmenu rozsiahlych sociálnych štruktúr, lebo niektoré ich elementy sú mimo dosahu konania jednotlivcov (viď spomenutý príklad s koncentráciou migrantov).

Kritizované medzery teórie štruktúracie, podľa Iwińskiej, úspešne rieši morfogenetický prístup M. Archerovej. Zamerala sa na vysvetlenie mechanizmov generujúcich javy spoločenského života a príčinných síl pôsobiacich na jeho premeny. Namiesto snahy o prekľutíe pólou *agency* – *structure* prišla s originálnym riešením v podobe analytického (nie filozofického) dualizmu. To znamená, že konceptuálne ich možno „rozpárať“, aby sme mohli oddelene analyzovať vplyv emergentných vlastností a síl každého pólu a vďaka tomu hlbšie skúmať ich vzájomný vzťah. Do vzťahu *agency* a *structure* zakomponovala temporálnu dimenziu tak, že sa líšia od seba iba v časovom ohľade, pričom prvenstvo patrí štruktúre. Okrem toho pre sociológov stanovila požiadavku, aby každý sociálny jav skúmali cez prizmu troch hľadísk: sociálna štruktúra – kultúra – *agency* a pritom kládli dôraz na analýzu vzájomných vzťahov medzi týmito aspektmi v študovanom jave. Aj k povahe agenstva pristúpila inak – nestotožnila ho priamo s konaním ľudí, i keď bez ich interakcií nie je mysliteľné, ale tiež ako pôsobenie štruktúr, rozlišujúc pritom primárne a skupinové agenstvo, každé s osobitnými vlastnosťami. Archerová

dôsledne rieši ontologické otázky, pričom sa opiera o kritický realizmus spojený s menom R. Bhaskara. V jeho duchu sociálna realita je stratifikovaným útvarom, v ktorom v dôsledku konania ľudí dochádza podľa princípu emergencie k vynáraniu sa nových vrstiev s novými kauzálnymi silami a vlastnosťami a tieto sú nereducovateľné do pôvodných. Emergentné vrstvy charakterizujú tri dôležité atribúty: vlastnosti nových vrstiev sú pôvodné oproti predošlej vrstve; keď už dôjde k vynoreniu novej vrstvy, stáva sa autonómnou; jej vlastnosti a sily sa prejavujú ako nezávislé príčinné sily, i keď empiricky nie sú priamo pozorovateľné. Sociálne štruktúry (napr. podoba distribúcie) i kultúrne formy (napr. ideológia) a s nimi späté materiálne zdroje tvoria podmienky pre konanie ľudí, ktoré nie je nimi determinované, ale len podmienené. Jeho pričinením sa odohráva reprodukcia (morfoštáza) alebo premena (morfogenéza) štruktúr a foriem kultúry. A to predstavuje nové východisko ďalšieho konania ľudí, teda treba vždy skúmať východiskovú situačnú logiku, novú podobu podmienok pre interakciu ľudí. Ide teda o morfogenetický cyklus, v rámci ktorého dochádza k modifikácii štruktúr, kultúrnych foriem i konajúcich subjektov. Ten je v morfogenetickom prístupe tiež stratifikovaný, Archerová v ňom odlišuje sebapoňatie (the self), osobu (the person), agensa (the agent) a aktéra (the actor). V nadväznosti na to predložila koncepciu vnútornej konverzácie a reflexivity človeka, ktorá umožňuje vecne vysvetliť (aj s úlohou emócií) sprostredkovanie medzi *agency* a *structure*. Podľa Iwińskiej to sa Archerovej podarilo ako prvej medzi sociológmi (s. 178), aj keď podotýka, že metodológia odvodená z ontologických predpokladov nie je ideálnou formou vysvetlenia. Avšak považovať *agency* a *structure* ako úplne nerozlučné časti, hoci analyticky odlišné, bolo novátorským činom. (s. 165)

Analýza troch koncepcií súčasných autorov vyúsťuje do ich porovnania. Iwińska poukazuje na podobnosť ontologických (odlišnostiam nevenuje pozornosť) a metodologických východísk. V každej z nich štruktúra vystupuje ako pozadie *agency*, pričom najviac štrukturalizmu identifikovala v koncepcii Bourdieua a kontra pozíciu pripísala Giddensovi. Medzi nimi lokalizuje koncepciu Archerovej, ktorú považuje za najlepšie prepracovanú, pretože ponúka produktívne riešenie analyzovaného vzťahu a prepracovaný model chápania *agency*, vhodne nadväzujúci na tradície klasikov a ústretový voči empirickému skúmaniu. (s. 179)

Záverečná kapitola monografie pripomína skôr suplement k vykonaným analýzám. Autorka v nej jednak predkladá vlastné vymedzenie *agency*, a jednak stručne načrtáva, ako je pojem *agency* používaný v iných spoločenských vedách (psychológia, politológia, ekonómia). *Agency* vymedzuje ako schopnosť subjektov intencionálne konať (alebo sa ho zdržať), pričom môže nadobúdať rôzne dimenzie: je skupinové alebo individuálne, opiera sa o reflexiu, je vedomé (ide o protiklad rutinného správania), je cielené (v podaní

Webera, ako aj Colemana), má temporálny aspekt (Emirbayer – Mische), to znamená, že subjekt kalkuluje cez prizmu svojich skúseností a očakávaných dôsledkov, *agency* môže byť ideou, ako aj jednorazovým aktom. (s. 188-189) Čitateľ môže autorkino zhrnutie vnímať skôr ako výzvu k diskusii než pojmovú inováciu; na tom nič nemenia ani sprievodné komentáre a ilustračné schémy porovnávajúce jednotlivé verzie použitia tohto pojmu.

Monografiu K. Iwińskiej možno považovať za príspevok do teoretických diskusií na danú tému, je určená pre odborníkov oboznámených s analyzovanými koncepciami. Jej prínos mohol byť výraznejší, keby analýzy viedla súbežne po dvoch líniách a zamerala sa okrem aktivistického momentu aj na sledovanie neosobných vplyvov na stav vecí, akými je kumulácia či koncentrácia nezámerných dôsledkov ľudského konania. Autorka sa pridržiavala domovskej pojmovej tradície, čo nemusí byť výhodou, lebo tá býva zaťažená kľukatými cestami osvojovania si svetovej produkcie (výstižnejšie sú pojmové riešenia poľského prekladu knihy *Człowieczeństwo*). Spracovanie publikácie sa nezaobišlo bez závažných chýb, keď až vo dvoch schémach (č. 23 a 24) prevzatých od Archerovej nájdeme skreslenia ich pôvodnej výpovednej hodnoty. Čitateľ by uvítal, keby sa pri kľúčových pojmoch textu nepoužívali synonymá. Napriek tomu je to užitočná lektúra, hoci vyvolá polemické ohlasy.

Ján Stena
sociológ Bratislava